

УДК 947 (477): 323.248

Володимир Окаринський

ЯНДРУС, АНТЕК, МАХАБУНДА ТА ІНШІ.
УКРАЇНСЬКА І ЛОКАЛЬНІ РЕЦЕПЦІЇ СУБКУЛЬТУРИ
“БАТЯРІВ” НА ТЛІ КОНСТРУЮВАННЯ МОДЕРНОГО
МІТУ БАТЯРІВ І СТАРОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ (ДРУГА
ПОЛОВИНА ХІХ СТ. – 1939 Р.)



Стаття розглядає феномен баярства в урбаністичному просторі австрійської і польської Східної Галичини другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. З'ясовуються локальні варіанти баярської субкультури, що витворювалися в різних містах, заторкнута питання націоналізації баярства в польській та українській рецепціях.

Ключові слова: баяри, яндруси/андруси, махабунди, вар'яти, йванки, арго, субкультура, маргінальність, люмпен, контркультура, Галичина.

Автор цієї статтею не зазіхає на унікальність Львова, його історію та культурне обличчя, як рівно ж на дослідження феномена “львівського баяра”, чи його міту. Натомість, автор зазіхає на монополізацію Львовом альтернативного життєвого стилю міських маргіналів, люмпенів, за якими закріпилася найвідоміша назва “баяр”, “баярня”, “баярство” та інші. Автор заперечує виключність цієї назви й намагатиметься показати, чому в добу обмеженої мобільності населення, його слабкої освіченості, це слово і його синоніми знали й уживали навіть далеко “на провінції”, і не обов'язково в прив'язці до головного міста Східної Галичини, австрійсько-польської “Голіції”/“Галилеї”, тобто Львова. Чому моя покійна бабця називала часом мене малого “баяр тернопільський”, а в сільському фольку, на відміну (проте неоднозначну) від міського, баяр чи не завжди – негативний персонаж [принаймні донедавна, а в розглядуваний період й поготів]. Окрім того, широко вживалися й уживаються в “позитивному” значенні, тотожному до ідеалізованого баяра, інші означення, передовсім “вар'яти” (в традиційному написанні: *вар'яти*; звідси: *вар'ювати* – веселитися), а також “махабунди”, “гойраки” etc.

Утім, варто зробити важливе застереження. “Баяр” – поняття умовне, і те, що цим терміном зараз загально розуміється, є передусім продуктом симбіозу: це маргінально-люмпенська субкультура; інтелігентська стилізація – мода на люмпенів, характерна для кінця ХІХ – початку ХХ століть; а також чинник творення національних мітів – конкурентних польського й українського – в контексті державо- й націотворення. Унаслідок цього, популярна/масова культура, як вислід цього симбіозу, витворила в міжвоєнній Галичині, а згодом у еміграції (як польській, так і українській) цей міт [6]. Це аж ніяк не означає, що баярство – штучний феномен, котрого “в реальності” не було. Це тільки показує, що у міжвоєнний час уже творився міт баяра, який суттєво відбігав від реальної маргінальної субкультури міського люмпена. Його незідеалізований образ є майже невловним і важким для дослідження. Чи не першою спробувала виокремити міт баяра, створений журналістами, літераторами й мемуаристами-емігрантами, польська дослідниця Уршуля Якубовська [42].

Початків цього феномена (тобто *первісного* баярства) слід шукати десь у ХІХ столітті, й пов'язано це з соціокультурними процесами австрійської Галичини, її міст і містечок, процесів, котрі впливали на ці мікросоціуми й увесь регіон.

Автора цієї статті не настільки цікавлять, наразі, корені “батарів”, як самі “батяри”, коли вони стали не просто ізгоями [запозичу це колоритне слово з нашої давнішої історії], а ізгоями *добровільними*, або з *вибору*. Тоді, коли на них звернули увагу *інші*, а батяри ставали для них романтичним флером, до якого хотілося (і боялося) торкнутися, і який можна було пристосувати під себе, витворити з нього культурний міт.

Суспільні автсайдери були завжди. В окреслений час їх очевидно стало більше, більше стало й маргінальних життєвих стилів, з’явився вибір ролей суспільного автсайдерства. До таких ролей, які можна було обрати, в суперечливому суспільстві стрімких трансформацій, належали: волоцюги й жебраки, “міські божівільні” – сьвірки, або варіяти (якщо йдеться про вдавнання, але хто це може визначити, крім психіатра?), дрібні й не дуже злочинці, богема, бунтарі (революціонери), перейняті новими ідеями (крайні вияви соціалізму, анархізму) та інші¹. Все залежало від культурного бекграунду, життєвих обставин тощо.

Ця стаття має накреслити більш адекватне місце феномена батярства в соціокультурній панорамі Галичини другої половини ХІХ – першої половини ХХ століть. Соціокультурний вимір історії в його різних виявах здобуває все більше місця в сучасній історичній науці (історична антропологія, психо- і мікроісторія, історія повсякдення, жіноча історія, дослідження історичної пам’яті тощо). Вона поступово відмовляється від зациклення на подієвій і політичній історіях. Історія все більше залучає матеріал із етнології, соціології, культурних студій, до того ж проникаючи на терени цих та інших соціальних і гуманітарних наук. З цього погляду історико-антропологічне осмислення феноменів на взір батярства (а для їх сучасних аналогів – ще й соціологічне) – придатний матеріал для оновлення тематики сучасної історіографії, випробування нових підходів у методології та стилістиці історичної науки.

Явище батярства зазнало значної мітологізації як у польській, так і в новітній українській суспільних свідомостях. Існує батярський і необатярський фольк, поп-виконавці більш чи менш вдало стилізували і стилізують батярську *тему* в своїй творчості (наприклад, батярський цикл у Віктора Морозова з батяр-бендом “Галичина”), у Львові проводять День батяра, уявні елементи батярського стилю знайшли своє місце в ретро-стилі галицьких кнайп. Є чимало adeptів цього феномена, які “записують” себе до батярської (необатярської) субкультури. Хоч доводиться констатувати, що новітнє необатярство, на (західно-)українському ґрунті, є продуктом, витвореним передовсім покійним Андрієм Панчишином (1959–2015), Юрієм Винничуком та Віктором Морозовим із вкрапленнями з суміжних субкультур².

То якою була батярська субкультура? В цій статті автор не береться її “реконструювати” чи детально з’ясувати як саме творився міт/культ батярства, позаяк це вже робили на науковому рівні, перш за все польська авторка Уршуля Якубовска, рецензію на працю якої написав, додавши своїх – уже українських розмислів – сучасний український історик зі Львова Ігор Чорновол [40; 39]. На популярному рівні, не позбавленому елементу свідомої мітологізації (з ціллю творення міту поп-нео-батярства), його цікаво осмислювали Ю. Винничук, Н. Космолінська і Ю. Охріменко, В. Шольгіня та інші) [3; 17; 49; 47]. Майже завжди субкультуру батярів прив’язують до Львова, що потверджують навіть назви текстів, котрі висвітлюють цей феномен. На масовому, – фестивальному, медійному, кнайповому, – рівні провадиться дальша мітологізація/ідеалізація

¹ Приміром у мемуаристиці чи в художній літературі з того часу не бракує образів оригіналів, варіятів, сьвірків, пияків та інших подібних типажів.

² Це необатярство має міцне львівське уґрунтування, чи не кожна перша пісня цих авторів має суто львівське забарвлення. Позатим Ю. Винничук є з походження станіславець, а В. Морозов – кременчанин.

батарства. У наукових же дослідженнях переважають фольклористичний і діалектологічний напрямки [24]. Чи не найбільше на фольклористичному і антропологічному рівнях заглибився в наукові студії над батарством наш сучасник львів'янин Роман Голик¹ [5; 6].

У цій статті автор намагатиметься з'ясувати локальні вияви батарського альтернативного життєвого стилю й поза межами Львова, про що лише побіжно згадував один із авторів, український історик (більш відомий із своїх воєнно-історичних студій) і письменник Юрко Тис (Крохмалюк), а вслід за ним, у публічній лекції, Юрій Винничук. Крім наукових текстів, зокрема й тих, які розглядали батарство побіжно, у статті автор опиратиметься й на інші доступні джерела, від фольклору до мемуаристики і літературних творів, писаних на матеріялах спогадів (Б. Нижанківський, І. Керницький, Е. Загачевський, А. Хцюк та ін.) [10; 11; 12]. Переважно це буде матеріал український, на який мало звертали увагу польські дослідники.

Отож, автора цікавить чи існувало батарство поза Львовом, якщо так – чи були локальні відмінності або варіанти в батарському стилі. Можливо, їх розмаїття покаже дещо спільне, виопуклить його й дозволить наблизитися до розуміння суті безсумнівного соціокультурного феномена “батарства”.

Почнемо з назви та коренів цього явища, та коротко прослідкуємо його еволюцію. Опісля з'ясуємо особливості засвоєння батарської субкультури в соціокультурному просторі міст і містечок Східної Галичини, яких рис вона там набувала. Рівнобіжно автора цікавитиме питання (хоч це й заслуговує окремої розвідки): чи мало батарство національне(і) обличчя, чи варто говорити про локальні, як і про національні (польський, український, може й єврейський/*жидівський*) варіанти цієї субкультури. Цікавлять автора й риси батарського стилю в інших субкультурах, що свідчить про їх узаємовпливи і дозволяє побачити більш цілісну соціокультурну (й побутову) картину галицького суспільства означеного часу. Використання елементів стилістики суспільних маргіналів/люмпенів (у тому числі й уявленої) було одним із ресурсів для витворення контркультури в літературно-мистецькому житті та в побуті, а в ширшому сенсі – для урбаністичної культури галичан.

Етимологія й еволюція. Від “бетяра” до “батяра”.

Батяр – слово иншомовного походження, і виникло воно, скоріш усього, таки у Львові. Переважно вважають, що воно походить від угорського *betyar* – негідник; волоцюга; розбишака; той, хто перебуває поза законом. *Encyclopedia Britannica* своїм трактуванням цього поняття з'ясовує важливі питання його походження: “*Betyár*, множина *betyárok*, розбійник в Угорщині XIX століття. Слово іранського походження і прийшло в угорську мову через турецьку й сербську; його первісний зміст був “молодий бакалавр” або “парубок”. У той час як більшість *betyárok* спочатку були пастухи, чиє положення в сільському суспільстві було маргінальне, багато з них були армійські дезертири або молоді люди, котрі втікали від призову на військову службу”. Бетяри вперше згадані в правових документах близько 1800 року. Угорські розбійники були вельми індивідуалістичні. Чисельність людей у банді досягала всього 6–7. Розбійники їздили верхи на коні, в той час як у Задунав'ї пересувалися пішки або у вкрадених каретах. Останні частіше називалися “волоцюгами” або “неробами”. Їх жертвами, зазвичай, були люди середнього достатку (орендарі, багаті селяни, мандрівні крамарі, священики), рідше нападали на шляхетські садиби. Пік бетярської злочинності припав з середини 1830-х років до 1848 року і ще

¹ Крім статей, є одна, недоступна наразі, монографія цього автора: *Голик Р.* Львів: місто і міф. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2005. – 192 с., іл.

десятиліття після 1867 р., під орудою Шандора Рожі. Після того рух занепав, остаточно із запровадженням сільської поліції у 1881 році. *Betyárok* були героями популярної белетристики і суб'єктами народної творчості (бетярських балад), у яких вони представлені як підступні, нещасливі шанувальники волі, зі своїм власним своєрідним моральним кодексом, який конфліктував із писаними законами, звідси угорський термін *betyárbecsület* (чесність бетяра) [45].

Не вдаючись в огляд гіпотез і теорій походження “бетярів”, вважаю найбільш ймовірними два джерела цього слова: балканське і угорське. Зигмунт Мілковський (Теодор Томаш Єж) перший у 1861 році описав сербських бетярів, що за способом життя були вельми схожі з пізнішими батярами Галичини, і це є перший відомий опис бетярів у літературі: “Навіть у Сербії не так, як у деяких цивілізованих країнах, щоб людина, що ходить по країні без роботи і без грошей мала б конечно померти з голоду. Там ви можете не робити нічого, нічого не мати, і, незважаючи на це, жити. Навіть серби мають вроджену гидливість працювати – воліють бавитися торгівлею – і кому гендель не йде, той воліє ходити, тратячи час на байки [...], але до роботи його не намовиш. Така поведінка настільки поширена, що в Сербії витворилася окрема кляса так званих *бетярів* (волоцюг), що живуть 3-дня-на-день, без завтра і швидкі до заворушень у країні. У 1848 році уряд позбувся їх у хитрий спосіб, намовивши до участі в угорській війні [...], а коли війна скінчилася, кордон обставили сильною прикордонною сторожею і не давали їм повернутися назад. Однак це не дуже допомогло, позаяк бетяри помножилися”¹ [47, с. 18].

На українському фольклористичному матеріалі можна деталізувати правдоподібну реконструкцію шляху запозичення цього слова-поняття. З Угорщини в Галичину батяра очевидно принесли роми (на той час загалом звані циганами), і можливо угорські військові чи жандарми. Вчена-фольклорист Леся Мушкетик у своєму дослідженні фольклору українсько-угорського порубіжжя наводить чимало фактів присутності у фольклорі Закарпаття *бетяра*. В рекрутських піснях хлопець зветься, окрім легінь, також *бетяр*, або *бітяр*. Це слово присутнє тут у двох значеннях: чи як в угорській мові із семантичним значенням *betyár* – розбійник, або просто парубок, часто хвацький, запальний, заводій: “Ой я їду у катуни, та й буду капралом, / Та не буду й у селі великим бітяром” [21, с. 173]. Практично в тотожних семантичних значеннях, що й в угорській мові, в українській слово бетяр означає (за Л. Мушкетик): 1. Розбійник; 2. Хлопець-заводій, бешкетник, джигун; 3. Благородний розбійник, опришок. Наприклад, у останньому значенні в народній пісні: “Бетяр им був, бетяр, та вже добетярів / Імили, побили, та в тюрму забили”. Семантично близьким до *бетяр* (розбійник) було слово *толвай* (основне значення: злодій, крадій). Також у пісенному фольклорі присутня дівчина батяра – *фраїрка*, або навіть *бетяр-діўка* [21, с. 212–213]. Бетяр часто не в ладах із правом, тому часто зазнає знущань влади: “Ой били ня жандарики, били ня мадярські, / А вни били, збитковали кучері бетярські. Ей ріді-ріді, шіді-ріді, дайна” [21, с. 173].

Таким чином, ймовірне угорське походження *бетяра*, яке в Галичині наприкінці ХІХ ст. трансформувалося в *батяра* і обросло іншою галицькою лексикою, має вагомі фольклористичні аргументи. До того ж і батяр галицький за семантичними значеннями близький до закарпатського *бетяра*.

Принагідно слід завважити вплив закарпатської лексики в Галичині. Це, зокрема, запозичення з угорської мови, які також прижилися, чи не одночасно з бетяром-батяром. Серед таких слів: *фраїр/фраєр*, *бунда* (кожух), *шватер* та інші. Очевидно, був і вплив пісенної творчості, наприклад елементи *ріді-ріді* і т.п. властиві й галицьким “бетярським” пісням.

¹ Переклад автора цієї статті.

Приймаючи версію львівського походження батярів, через запозичення з угорської мови близько середини XIX ст., маємо достатньо вказівок на те, що ця назва була відома поза Львовом, хоч і можливо менше, загалом по всій Східній Галичині. Окрім того, подібні феномени існували в різних урбаністичних *соціумах Галичини* під іншими назвами (як буде показано нижче).

Хоч і назва батяр існувала в XIX ст., вона ще не була тоді сталою і загальноживаною щодо людей категорії міських напівкримінальних бешкетників. Слово мало негативні конотації на рівних із іншими синонімами у значеннях: негідник, міське шумовиння, вуличник. Ще наприкінці XIX ст. досить поширеною була первісна форма “*бетяр*” (*betyár*). Так, як в Івана Франка і віршованому перекладі/стилізації циганської пісні: “**Скрізь мене бетяром лають** / Із-за простої марниці: / Сидів тиждень я в в’язниці, – / А за що і не питають. / А я, бідний, і не думав / Ніщо красти в нічний час. / Тільки в божу білу днину / Взяв без грошей п’ять ковбас” [Франко І. Зібрання творів. Т. 10. – С. 441].

“Добатярські” люмпени Голиці і Голодомерії

Батяр на означення суспільних маргіналів, люмпенизованих бешкетників, хуліганів не був першою назвою, принаймні довший час не переважував тотожні поняття. Хронологічно типові *батяра* в Галичині передували зокрема *андрус/яндрус*, *антек*, можливо *мах(к)абунда*.

Чому батяр у “звиклому” (читай: масовому) для нас, людей кінця XX і початку XXI століть, значенні не існував (чи не був достатньо поширений) у XIX ст.? Чи не тому, що ним ще не зацікавилися інтелігенти й богема, журналісти й письменники, які змінили образ міських люмпенів і створили його більш привабливий поп-культ-продукт? До того ж остаточно приклеїли до нього цю назву. Сліди цього процесу можна спостерігати в творчості найпродуктивнішого галицького автора того часу Івана Франка.

Твори І. Франка кінця 1880-х і 1890-х років ще не знають назви “батяр”, хоч і описують типаж львівського вуличника з тим-таки (в основному) *арго*, що й у “клясичного” (для нас) батяра. В цих творах Франко подає іншу, очевидно найпоширенішу в Львові того часу, назву, – “Яндруси” (див. однойменне оповідання, пов’язану з ним повість польською і українською мовами “*Lelum i Polelum*”/“Лель і Полель”, оповідання “Панталаха” та деякі інші¹). Власне в тих творах здибаємо клясичні “батярські” слова чи вислови (їх значення подає сам Франко двома мовами): *Споневіряти фронт* – набити по пиці; *Закобзати по під щєблі* – наштурхати попід ребра; *Заїхати їм між липки, щоб їм аж Войтко закарпвав* – ударити їх межі очі, щоб їм аж місяць засвітив; *намухрати* – накрасти; *кляво шпанувати* – добре глядіти; *може кимати жлоб* – може лежати хлоп; *бухацькі* – злодійські; *заішврає ж(о)лоб* – говоритиме хлоп; *намухрати* – накрасти; *отсим майхром я розфалатав йому руку, як полядвизиц/тут majchrem rozfalatalem mi rękę jak poledwicę* – оцим ножем я розпанахав йому руку, як



Львівські маргінали в Ринку (на пл. Ринок).
поч. XX ст.

¹ Як наприклад, *Jeden dzień z życia uliczników lwowskich* (варіанти 1888, 1889, 1897 pp.). Продовженням *Яндрусів* було оповідання *Цуваксу* (1894).

полядвицю; *кобзнув його маківкою під щєблї/kobznął makówką pod szczeble* – ударив його головою попід ребра [36].

Між іншим, деякі слова, що зустрічаються тут, як *жлоб* (поль. *żlob*) у значенні селянин, або *цувакс* (порівняти з сучасним *чувак*) – новоприбулий арештант (з нім. *Zuwachs*), значно поширилися й отримали (чи не за галицьким посередництвом?) міцну “прописку” в маргінальних жаргонах українських і російських земель уже в радянський період.

Найвищою похвалою серед юних люмпенів було: *кляві яндрусу/klawe jandrusy*. В різних варіантах сам Франко тлумачить їх українською й польською мовами як: *славні хлонці/dzielne chłopcy*. Синонімічно в цьому ряду вживається: *козаки/zuchy*, а іронічно – *голома/holota*. Ці назви в І. Франка, гадаю, не випадкові. Добре обізнаний з історією, соціокультурними процесами, українсько-польськими взаєминами, Франко наче апелює до інших соціокультурних течій: *козаків* (можливо й козакофілів початку ХІХ ст.), *балагулів* з їх можливою самоназвою “*зухи*” і маргіналізованих безземельних шляхтичів часів Речі Посполитої, щодо яких й було вживано назви “*голома*” (і як варіант, фольклорний маргінальний тип козака-шляхтича *козака Голоти*) [36].

Очевидно, назва яндрус була похідною від андрус, яку знали в усій Галичині, зокрема в Кракові, задовго до поширення “*батяра*”. *Андрус* мав загальне ходіння у Галіції й мав стійке пов’язання з кримінальним світом. Андрус як злодій, дрібний кримінальник продовжував існувати в Кракові ще й тоді, коли у Львові уже був *батяр*. Як *бетяр* став *батяром*, так і андрус став яндрусом, а можливо й був ним одразу. Тобто це стихійно українізований відповідник андруса. Доказом цього є деякі приповідки та інший лінгвістичний фольклорний матеріал. Так само вандрус – білоруський варіант цього арготизма. Кримінальне ходіння андруса, куди ширше аніж межі Галіції, показує російський етимологічний словник А. Є. Анікіна. Очевидно, в цьому й подібних виданнях знайдуться й інші кримінальні арготизми, які стали частиною міщанської говірки в Галичині, як наприклад *андрон*, *андрона подпускать* тощо. В такому, географічно розширеному, потрактуванні *андрус* – це приятель, “брат” у арго злочинців, тобто злодій, хуліган. Можливо походить від грецького *άνδρας* – людина, чоловік [1, с. 218–219].

Наступна назва попередників *батарів*, що побіч із *яндрусами* вживалася й пізніше, відома завдяки мемуаристиці, це – *антеки*. Так, у споминах знаного в міжвоєнний період педагога та громадського діяча Степана Шаха, знаємо, що 1900–1910-х роках активно вживалася, імовірно й переважала назва “*антек*” або *антик* (*антко?*), у множині – *антки*. Манери і фольк львівських антків засвоювали зокрема “львівські діти”, які приносили їх до навчальних закладів. На хвилі зацікавлення гумористичною культурою, проникали в їх середовище й міські люмпенські пісні. В Академічній гімназії на високому рівні стояла вокально-хорова культура. Там існували хори, учні самі співали різні пісні різними мовами, найбільше – українські народні, а також німецькі, латинські, італійські, болгарські, чеські, російські, польські. Коли репертуар вичерпувався, але була охота ще співати й жартувати, тоді “львівські діти” з пролетарських родин *пописувалися чисто локальними львівськими піснями*. Степан Шах вважав, що то були пісні польською мовою, але личаківським чи замарстинівським діалектами, з відповідною комічною мімікою та з ритмічними рухами львівських “антків”. Мемуарист зачитував фрагмент пісні “по-личаківськи”: “*Antek* [виділення наше – *авт. статті*] na harmonji gra, – tra-ra-ra, / On przebierać klawo zna, – tra-ra-ra, / Ciesz się, bracie, póki czas, / Skoroś tutaj na zabawę właż...” [43, с. 267]. У цій цитаті може критися одне з пояснень значення слова “антек” – від чоловічого імени Антек, тобто Антон, Антін, Антоній, яке було особливо поширене на львівському Личакові, позаяк там була парафія св. Антонія [47,

160]. До того ж зустрічалося й слово *то́нько* (форма імени Антон) – зухвалий, відважний хлопець, який більшість часу проводить на вулиці в товаристві приятелів; хуліган, розбишака. Існувала й жіноча форма цього поняття – *тонька* [20, с. 563]. Попри можливе личаківське походження це слово було відоме по всій Галичині як злодій, вуличник, хуліган.

Очевидно з поширенням назви батяр або інших, слово “антек” змінило своє значення. У міжвоєнний період, після 1918 року, антками українці уже називали поляків, зокрема вояків. Синонімами до антека (янтека, янтика) були: вацек, йонтек, лешек, мазур, пшек, янцьо [20, с. 21, 54]. Додам із особистих спогадів, що в Тернополі 1980-х польських туристів, які продавали в місті свій крам, називали *янеками* (ходило й слово *пшеки*). Втім слід зазначити й що *антек* (янтек) продовжувало вживатися в значенні синонімічному з *батяром*: хуліган, розбишака, вуличник, а також шахрай (*видридушник*).

Щодо характеризування як андрусів/яндрусів, так і антків/янтків, бачимо в джерелах виразний дрібно-кримінальний зміст цих назв.

Щойно у 1910-х роках назва батяр, а з нею й поверхове й спотворене уявлення про батярів, поширюється в Галичині завдяки польській гумористично-сатиричній пресі (у виданнях 1880–1900-х згадок про батярів ще немає). Головним творцем популярного образу батяра був польський журнал *Pociąg*, в якому у 1911 році з’явилися перші популярні герої-батяри: Юзько Цюхрай і Сташко (згодом – Марцін) Заливайко. Вслід за ними з’явилися подібні персонажі й у інших подібних виданнях: *Heca*, *Blazeń*, *Kabaret* [15, с. 191]. За понад два десятиліття ці та інші видання неабияк популяризували і відточували поп-образ батяра. Водночас вийшли друком кілька видань львівських “вуличних” і передміських пісень. Від видання до видання, і їх перевидань, зростала кількість “батярських” пісень-співанок і їх варіантів, й – не виключено – стилізацій. Передміський фольк батярів не міг не бути спотворений у місті, де вже витворювалося своє, маскультове уявлення про батяра.

Крім того “батяр” з’явився в белетристиці, й невдовзі почав витворюватися міт про “батярів”, як про учасників боїв за Львів проти українців у листопаді 1918 року. Цю мітотворчість започаткував Мірослав Безлуда (Фридерик Ноймаєр) у творах про “типового” батяра Юзька Куліка. Така кон’юнктура



Рекляма з кіно “Буде краще” (1936)
за участю Щепка і Тонька

заангажованість в державну політику пам’яти сприяла польській ідеалізації цього типажа. Незаполітизований і більш розважальний, але також ідеалізований, образ батяра витворювали на радіо, в мега-популярній “На веселій львівській хвилі”. Це були комічні діалоги Щепка і Тонька (Казімеж Вайда і Генрик

Фогельфангер), які писав Віктор Будзинський. У другій половині 30-х Щепцьо і Тонько з'явилися в кіно. Власне пісня *Tylko we Lwowie* (українська адаптація “Тільки ві Львові”), яка вважається ледве не гімном батярів, насправді є популярною піснею до фільму “Волоцюги” (1938).

Водночас більш іронічно й мистецько обіграно батяра в кабарецькій культурі. Прикладом може бути “Pieśń o lwowskim Rafaelu” (Пісня про львівського Рафаеля) Тадеуша Бой-Желеньського (1907) – схоже, одна з перших стилізацій [46, с. 174]. Вийнятковою, на фоні подальших спрощень, була одна з перших художніх інтерпретацій батяра знаменитою Габрієлою Запольською. В оповіданні “Смерть Феліціана Здульського” вона ще 1911 року дотепно характеризувала батяра: “W przedpokoju czeka nowy stróż. Wyrażny typ łyczakowskiego rzezimieszka. W Parvżu, ten genre młodzieży zowie sie *les apaches*, po naszymu, jako wyrób krajowy – *polski brat*, po łyczakowsko-lwowsku – *Batiar*. Cechy są wspólne: spanie pod gołem niebem i nóż za cholewą. Czasem, dla ukręcia się przed policją – zajęcie *posady* kanalarza lub stróża u właścicieli, będących jeszcze w rozterce co do pojmowania równości praw tak zwanych ludzi. Chlebobawczynie tego rodzaju (gdź celują w tym kobiety) czują wszakże, iż dają mało – żądają więc też mało. Nowy stróż Teodor w kamienicy Dulskiej zadawalnia się jama koło “ustępów”, dając wzamian jako swą jaźń duchową także kałem zionaca jame. Dulska unika wzroku Teodora, Teodor unika wzroku Dulskiej. Lecz w mig, w powietrzu wyczuwają się i porozumiewają...” [51].

А тим часом у справжньому фольку, а також у мемуарах знаходимо більш критичне й адекватне ставлення до батярів з боку суспільства, його різних груп. Показово, що одна з найдавніших пісень, в яких зустрічається “батяр” – це співанка-хроніка про вбивство цесаревої Єлизавети (дружини Франца-Йосифа) знаним “анархістом” Луккені 10 вересня 1898 року: “Наша пані цесарева, цесарського роду / Поїхала сі купати на карльсбадську воду”. Не зважаючи на сентиментальність, а в інших варіантах – і цинічність, ця співанка все таки негативно оцінює батяра-убивника: “Якийсь батяр нехрещений, / В Парижі роджений, / Запхав пані цесаревій / Шпіндель затрвений”. Інший варіант співанки оповідає так: “Лукин-батяр затрачений, в Паридзв зроджений, / Запхав пані цесаревій шпіндель затрвений. / Запхав шпіндель в саме серце, кровця сі полила, / Не минуло цвай секундлі, ганц духа спустила...”. Варіанти зі словом “батяр” були записані в різних місцевостях Галичини, зокрема на теперішній Львівщині (Старосамбірський район) й Тернопільщині (Підволочиський район), починаючи з 1900-х років [32, с. 176, 514–515].

Негативні й оцінки в сільському фольклорі “своїх” місцевих батярів з недалеких міст. Це частково потверджує ідею, що ідеалізації батярів передувала їх негативна характеристика, котра надовго збереглася в сільській місцевості [25].

Водночас із польською ідеалізацією і необхідною українською реакцією (“война за батяра”?) в мемуарній літературі можемо побачити куди приземленіший, і не такий романтизований образ батяра. Прикладом цього є мемуари знаного футболіста Олександра Скоценка:

“Баторівка теж знана була із назви “Батярівка”, тому що тут жило багато, як тоді у Львові називали деяку частину міського населення, так званих “батярів”. Був це елемент, що на протязі цілого свого життя жив з колізії з правом, поліцією. Жили вони у злидених домах-халупах на периферіях міста, або в декількох міських робітничих дільницях, таких як Замарстинів, Клепарів,



Листівка “На Личакові”,
1910-ті роки

Личаків, Горішня Городецька та почасти в середмістях. Їм були властиві всякі веселощі, пустоти, безжурність. Жили, щоб “фраера”, “жлоба” “обкантивати”, кажучи на їхній мові – жили, щоб обдурити людину не з їхнього середовища. Не гордили і крадіжкою; були між ними: “шніцяжи”, “доліняжи”, “пайонкажи”. – На “гранду” не ходили, ні “мокрої роботи” не виконували. Час від часу один другого “пошнітував”, а як треба було – безжалісно пхав лезо ножа під ребро в серце і наступала “дінтойра” (смерть). У списку їх характерних прикмет знайдете такі чесноти: безстрашна аж до безумства відвага, сміливість, показна, неудавана хоробрість, амбіція і честолюбство. Не легко є визначити й чітко окреслити слово “батьяр”, бо між ними були теж і справді чесні люди, які лише із-за довілля привикли до тої “ферайни”, до їхньої мови, якої не так то було легко розуміти¹ [31, с. 17–18].



Львівські батяри з Личакова, 1928 рік.
2-й з права – Міхал Матіас, футболіст
львівської “Погоні”, потім київського
“Динамо”

Після такої характеристики Скоцень, якого самого опісля не раз називали “батьяром” (частіше зі злоти спортивно-політичні конкуренти і натовп), [30] переповідає історію, коли батяри хотіли пограбувати його сім’ю, що поверталася з весілля:

“Вмить обскочили нас чотири типи так званих “небесних птичок”, чи то пак батярів, що це “не сіють, не орють, а збирають...” Один з них гаркнув: “Віддавайте все дорожочіне, що у вас є, як ні – то вам макітри порозбиваєм” (тобто порозбиваєм вам голови). Моя мати, яка все вміла зберегти рівновагу та не легко впадала в паніку, підійшла до одного з них, піднесла догори його кашкет і промовила: – Ой, пане Бартолетті, як ся маєте? То це ви? Як поживаєте? Вчора я мала нагоду говорити з вашим батьком. Чи він щось вам переказав для нас? “Батьяр” зблід. Він уже не той, вже знітився, та сам не знає на яку ногу ступити. Ледь чутно промовив: “Як це ви, панство, можете такою пізньою порою сюдою ходити, адже всякі люди тут переходять, можна натрапити на біду... Ми вас тільки хотіли налякати, навіть на думці в нас не було, щоб вам кривду зробити. Ми це тільки так для “пацалихи”, для “пуцу”². Ми вас проведемо, – вже цілком смирно сказав Бартолетті. <...> – Уклінно дякуємо, ми підем самі, – відповів батько. Так то львівські батяри, мимо своїх пустощів і частого безділля, гордилися своєю готовістю допомогти потребуючому, а навіть коли треба – не шкодувати життя. Зуміли польські займанці використати саме цю львівську “батьярню” у 1918 році, й ця “батьярня” у великій мірі виборола їм владу у Львові” [30, с. 18–19].

¹ Пояснення слів за О. Скоценем (звідти ж): “Фрасер” – інтелігент-дурачок, не з їхнього довілля. “Жлоб” – простох, з тією різницею, що це слово вживалося на окреслення селянина. “Обкантивати” – обдурити. “Шніцяж” – мешканевий злодій. “Доліняж” – кишеньковий злодій. “Пайонкаж” – злодій, що спе- ціялізується в крадіжці білизни по стрихах. “Ходити на гранду” – крадіжці гвалтом, виривання торбинок чи то загрожуючи зброєю когось грабувати. “Мокра робота” – убивство задля наживи. “Пошнітувати” – порізати когось ножем. “Дінтойра” – приречене убивство, смерть.

² “Пацалиха” – жарт, насмішки, а “пуц” – відповідає першому, однак жартується з тим, кого знається (О. Скоцень).

“Українізація” батярів. Початок.

Безумовно чи не першим громадські, зокрема й українські національні, прагнення намагався “прищепити” до міських люмпенів, хуліганів й дрібних злодійчуків Іван Франко. Від зображення неусвідомленої маргінальності, стихійних антисупільних проявів своїх героїв письменник перейшов до образу свідомих національних і соціально-критичних діячів (за Франком: “робітників”) Владка і Начка Калиновичів із “Леля і Полеля”. Ці герої повісти теж роблять перехід із малих яндрусів, через ув’язнення, аж до української громадської праці. Вочевидь, автор показав виїмкову ситуацію. На загал яндруси/батяри залишалися маргіналами й не мали зв’язку з національним рухом чи націотворенням.

Перші ж реальні прояви українізації батярів, зокрема на львівському ґрунті зустрічаються напередодні Великої війни, зокрема в стрілецькому русі. Левко Лепкий згадував, що довоєнний організатор товариства “Січові стрільці II” Роман Дашкевич зумів “захопити стрілецькою ідеєю навіть львівських батярів, що не знали української мови. Деякі з них славилися потім у боях як герої, приміром такий львівський безбатченко і бродяга Цястечко, що поліг на Лисоні”. Михайло Горбовий мав чимало теплих спогадів “про цього веселого, бадьорого товариша, що під Бережанами заслонювався парасолою від тріскаючих шрапнелів” [9]. В своєму нарисі про зиму 1915–1916 років, коли полк УСС стояв у с. Соснові на Поділлі Михайло Островерха змалював таку ситуацію:

“Львівська дитина, стрілець Цястечко несе на шнурочку пляшку – йде до кантини. Григоруку, побачивши ного, кричить за ним: – Цястечко! Шкода твого ходу! Кантиняр більш горілки тобі не дасть. Йому курінний заборонив продавати її тобі.

– Та що ти кажеш! Та яка горілка? Ти не бачиш, же фляшка на шнуречку! По... нафти іди! – глузливо відрізувався Цястечко” [23].

Так і увійшов цей стрілець без імені, тільки як Цястечко, до історії, як львівська дитина, батыр і герой. Про його останній бій на Лисоні писали так: “...Гора була знову добута. Тільки ще направо гніздо російських скорострільів клало покоси смерті. В крайній момент кинувся туди хорунжий Ясеницький з четою. Та його випередив син львівської вулиці, герой з боїв на Лисоні – стрілець Цястечко. Він скочив у рів на голови москалям, як грім з ясного неба. Скорострільи змовкли... Але замовк і на віки вічні Цястечко. Взятий на ворожі багнети, погиб геройською смертю там, на горі стрілецької слави” (за “Історичним календарем-альманахом Червоної Калини” на 1927 р.) [9, с. 318–319].

Важко сказати наскільки фігура Цястечка як українського батыра не поодиноким, наскільки часто траплялися представники цієї субкультури в лавах УСС. Якщо таких знайдеться досить, вони можуть правити за прецедент пізнішого батырства, що залишило по собі слід у лавах дивізії “Галичина”.

Під час української Листопадової революції 1918 року в Галичині, зокрема в її головному місті Львові, також зустрічаємо згадки про існування батярів, які допомагали українському війську. Так учасник Листопадового чину тогочасний львівський гімназист і доброволець Василь Горбай згадував, як українським воякам під час боїв за Львів допомагали й спольщені українські ремісники, робітники і навіть батяри. Мемуарист показував вплив, що його справили листопадові події на українську молодь, – не лише студентів і гімназистів та членів пластунаських чи спортових об’єднань, а й люмпенізовану батырню: “Треба згадати теж різних Юзків, Янків, Міських, Дзюнків і Базильків, трохи спольщених українських молодих ремісників, робітників і навіть батярів. Багато з них у той день, коли “насталла Україна”, зробили вибір за Україну. Вістка, що



Цястечко, УСС
і “львівська
дитина” (батыр)

“насталла Україна”, швидко облетіла весь Львів. Пішла вона Личаковом, Замарстиновом, Клепаровом; довідався про неї “Трудек”, Богданівка, Сигнівка, Левандівка. Для спольщеної української молоді досить неясна була ця “Україна”. Вони знали, що це слово для поляків було страшне, а для них самих було таємниче і приманчive. У тім слові було їхнє походження, був сміливий виклик стати господарем на своїй землі”.

Батяри були провідниками по львівських вулицях, тому що більшість з українських вояків не орієнтувалася в умовах міста, а також переносили харчі й амуніцію в деякі дільниці міста, які вже були зайняті поляками [7, с. 238–239]. Позатим не маємо підстав стверджувати, що такі батяри становили основну масу свого середовища. Тоді коли одна частина молодих львів'ян підтримала українську сторону, а інша почала проти неї збройний виступ у складі польських боївок, основна частина батярів зайнявши нейтралітет, користалася із загальної анархії. Так, той таки В. Горбай згадував, що він із українським озброєним відділом зустрів одну з груп цивільного населення біля Городецької рогачки, що несли на плечах награване майно із залізниці. При цьому, автор споминів відрізняє цих людей від іншого цивільного населення: “Десятник кричить до одного з найближчих “Стій”! Коли цей не слухає, стріляє кілька разів. Батярня розбігається, тікають теж прохожі з хідників” [7, с. 238].

Події листопадових боїв за Львів і подальша польсько-українська війна 1918–1919 років розділили батярську “віру”, що раніше позірно виглядала досить монолітно – без національного розрізнення, – саме за національною ознакою. Звісно такі драматичні події не могли не позначитися на маргіналах, зокрема навікримінальних люмпенах, утягнутих у самий вир. Юрій Тис вважає, що з часу боїв за Львів батярство чітко поділилося на українське і польське: “Все таки в листопаді 1918 р. велика частина львівських батярів стала по українському боці і відтоді це “плем'я” поділилося чітко на українську і польську вітку” [35, с. 19].



Евген Юлій Пеленський,
організатор українських
націоналістичних батярів
у 1919 р. в Стрию

Ще по-іншому відбувалося використання батярських форм безпосередньо після програшу визвольних змагань у тих місцях, де існували довоєнні сильні прояви молодіжного організованого руху. Юнаки-патріоти свідомо обирали форму батярства, або інші, щоб долучатися до боротьби за національно-державне визволення, в змінених обставинах. Належне підґрунтя для таких проявів склалося в Стрию. Тут активно діяли пластові гуртки, які восени 1918 року брали активну участь у зайнятті міста і околиць українцями, проголошенні української влади. Тоді вони утворили кістяк телефонної сотні III Галицького Корпусу УГА, згодом перейменованої в “Окрему пластунську сотню малолітніх добровольців”¹. Коли вчорашні вояки повернулися в Стрий, дещо молодші від пластуни уже проявили певну активність. В умовах польської окупації ні про яку пластунську діяльність не могло бути мови, до того ж давалися взнаки воєнні роки. Тому юнаки утворили в різних дільницях міста свої ватаги – “індіян”, “довбушівців” і українських “батярів”. Завданням останніх було бити батярів польських. Такими ватагами кермували: на Шумлявщині й Люблінської унії – Евген-Юлій Пеленський та Іван Стефанків, на Новому Світі – Осип Грицак, на Ланах – Петро Лучка, на Підзамчі

¹ Докладніше див.: *Окаринський В.* Роль неповнолітніх у встановленні української влади в Галичині та збройній боротьбі за незалежність Західноукраїнської Народної Республіки // *Historians.in.ua*: Інтернет-мережа гуманітарів в Україні і світі. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua>

– Богдан і Славко Петріни. Також утворилася група в Середмісті, яка провадила підготовчу підпільну діяльність: у будівлях і на подвір'ї “Маслосоюзу”, що на той час не діяв, робили підкопи, копали підземні тунелі й цілі кімнати, вправлялися в конспірації. Коли наступного, 1920-го, року спершу підпільно, а з початком нового навчального року й офіційно відновлено Пласт, юнаки поєднували свої зайняття з таємною діяльністю, яку вже не припиняли. Очевидно звідси слід шукати джерел виникнення УВО і ОУН у цьому місті [27, с. 424–425].

Вплив стрілецької романтики.

Після того, як серед українців уже сформувався міт “усусусів”, легіону Українських січових стрільців часів минулої Великої війни, у міжвоєнній підпольській Галичині 1920–1930-х років, його потужного впливу зазнала західноукраїнська молодь. Не оминув він і молодих маргіналів–”батарів”. Вплив на “українізацію” батярів справляла стрілецька творчість, зокрема її богемно-урбаністична складова. Такі представники стрілецької богеми, стрільці і митці, як Левко Лепкий, Лесь де Новіна Розлуцький та декі інші не могли не викликати інтересу до себе і мали культовий статус серед молоді й трохи старших.

Мало лестити “записним” батярам використання Левком, або “Льольом” (богемне прізвисько), Лепким пісенних форм українського міського сольоспіву (романсу), що перегукувався з батярським фольком. Окремі пісні чи інші твори писалися як стилізація під батярський “фольк”. Натомість, існуючі твори пародіювалися самими богемниками-усусусами, а потім й інтелігентами міжвоєнного часу. Яскравими прикладами першого випадку є твори Л. Лепкого, які він свідомо створював у вигляді пісень: “Блоха”, “Риба з раком” або “Горобці”. Ці твори повністю відходили від мілітарної тематики. Однак, й цілий пласт стрілецьких пісень на воєнну тематику, як відомо, мав гумористичне забарвлення, як наприклад “Бо війна війною” (слова й музика того таки Л. Лепкого) або “Гей, ви стрільці січовії” авторства Кліма Гутковського. Останній і став очевидно, разом із героєм вищеназваної пісні Лепкого, а заодно й героєм численних анекдотів четарем Іваном Цяпкою, культурними героями для національно-свідомих інтелігентних і напівінтелігентних молодих українців, що були схильні до “батярського” життєвого стилю. Очевидно, ці інтелігентні й добродушні постаті мали в собі те, що можна було б назвати батярською жилкою.

Батярський національний стиль також вироблявся і побутував, несамохіть, поміж українцями, що понюхали пороху війни, насамперед у лавах УСС. Його витворювало саме фронтове, прифронтове і тилове життя. Після Великої (І світової) війни була Українська національна революція і всілякі супутні поневіряння, як їх називали потім ветерани, визвольних змагань 1917–1922 років. По тому “мирне” повоєнне життя дуже отверезило й збило з пантелику недавніх вояків, котрі воєнним цинічним гумором (природно–“батярським”) рятувалися від абсурду війни. Повернення з війни за свою державу в умови окупації, з гірким посмаком поразки, змінило загалом оптимістичне світобачення вчорашніх батярів-стрільців. Естафету (“штафету”) щоденного нонконформістського стилю мусила перебрати молодша генерація, що з'єднала патос національного визволення із поколіннєвим бунтом.

Через фольклор відбувалася певна трансмісія стилю між поколіннями *вояків і дітей війни*, у(ви)творювалася традиція, намацувалася “спадковість” (як сказав би М. Грушевський: тяглість). Пісня все того ж Лева Лепкого “Колись, дівчино мила”, особливо популярна у 1920-ті роки, передовсім серед інтелігенції, дочекалася появи (спровокувала) на себе переробки-пародії в жартівливому, доволі “батярському”, стилі. Ця пародія “Соловейко” вийшла друком у сатиричному журналі “Будяк” (Львів, 1921, 20 червня, с. 4) під псевдонімом *Chat*

poir, що належав Романові Голіану – галицькому журналістові, згодом редакторові часопису “Неділя”. У цій пародії, що як і оригінал набула популярності, співалося зокрема таке: “Було колись, дівчино, – / А був це чудний час – / Якась нечиста сила / Товкла по парках нас <...> / І десь мале взялося, / Поганий був кінець – / Плачу я аліменти, / З дівчини спав вінець... <...> / І зоря мерехтіла, / І *батяр* верещав, / В устах пипка тремтіла, / І жах мене збирав. / Три роки вже минає. / Маленьке підростає – / А соловейко втих, / Бо вже нема дурних” [34; 41].

До богеми, яка використовувала батярську тему, можна залічити й нове молодше покоління інтелігентів/богемників, як наприклад літературна група “12-ка”¹. Серед них кілька авторів писали на батярські теми, й намагалися надати їй українського звучання. В тому числі її пов’язували з національно-визвольним рухом у підпольській Галичині. Піонером цього жанру в українській галицькій літературі 1930-х років, який увів до неї міський (зокрема й кіндерський) балак, а також батярів, був Богдан Нижанківський, знаний як “Дуфта” або “Бабай”, автор збірки оповідань “Вулиця” (1936). Крім нього цю тему розвивали Зенон Тарнавський та Іван Керницький, який уже в повоєнні роки в еміграції видав відому повість “Герой передмістя” (1958). Але тему літературних рецепцій варто, при нагоді, розкрити окремо.



Богдан
Нижанківський

Крім того з’явилася й українська гумористично-сатирична преса, до котрої, за взором польської, потрапив і “батяр”: “Зиз”, “Комар” (а пізніше в еміграції “Мітла” і “Лис Микита”) та інші. До речі, співробітником, автором більшості з названих видань і співторцем образу вже українізованого батяра був художник і ветеран визвольних змагань Едвард Козак, або “Еко”.

Ще одним середовищем, котре активно переносило “батярський” стиль у масову культуру, були театри-ревії (вар’єте). Найвідоміший із них виник уже під час Другої світової війни – “Веселий Львів” (керівник З. Тарнавський, співавтори Б. Нижанківський, Е. Козак та ін.) [19]. Втім перші спроби виникали очевидно ще в міжвоєнний час. Так, у кабаре “Цьвіркун” співали куплети про молодого журналіста і письменника, кіно- і спортивного оглядача Ярослава Бохенського, завсідника ресторації “Атляс”: “Місяць над “Атлясом” / з-поза хмари сяє, / Бухцьо п’є пільзнера / і кельнера лає. / Бухцьо п’є пільзнера / і кельнера лає, / бо платити треба, / а грошей немає!”. Однак трансформації художнього образу “батяра” в українських літературі й театрі, пресі, масовій культурі – це тема для неодної розвідки.

Отже, рецепції...

Рецепції маргінального стилю батярів/махабундів немаргіналами, людьми інших середовищ, показують як ті середовища використовували маргінала “під себе”, для власних потреб і цілей. При тому витворювалися все нові й нові “батярства”, більше чим менш відмінні від оригінальних люмпенів. Це залежало й від: середовища, що засвоювало елементи батярського стилю; наскільки свідомо такий стиль вбирався новим середовищем; наскільки це середовище було знайоме/близьке/обізнане з люмпенами, їх стилем та цінностями; яке було соціокультурне підґрунтя *тихих*, тих хто підлягав впливові “батярів”; це було свідоме поверхове, чи ідеологічно забарвлене світоглядне наслідування (як у народників чи лівих течій щодо простолюду). Отже, існувало декілька середовищ

¹ Див.: “Дванадцятка”. Наймолодша львівська літературна богема 30-х років XX ст.: Антологія урбаністичної прози, ЛА “Піраміда”, Львів, 2006. – 344 с.

для рецепції батярства: студенти й школярі; молодіжні товариства і націоналісти; інтелігенти й богема. Аналогічно й конкурентно/рівнобіжно таке засвоєння відбувалося в поляків.

Для інтелігентів, студентів, або молодих націоналістів із їх числа, батярство, за рідким виїмком, було ворожим середовищем. Батяри традиційно билися зі студентами й гімназистами, іронічно ставилися до інтелігентів, як і до суспільних умовностей та офіційних інституцій, в тому й системи освіти. Позатим, учні середніх шкіл, особливо з пролетарського середовища, засвоювали плебейські звички, властиві для суспільних автсайдерів.

Брак доброї поведінки, добрих манер – це риса однолітків-гімназійних учнів 1900-х років, що її вирізняв у своїх пізніших спогадах видатний педагог Степан Шах. Загалом, поведінка учнів відображала їхнє природне середовище, з якого вони походили. За соціальним походженням було декілька груп учнів: 1) діти з селянського й дрібноміщанського середовища; 2) діти священиків і народних учителів; 3) діти великоміського пролетаріату. Кожна з цих груп приносила до Львова культуру свого оточення: перші – своєрідну культуру примітивних сіл і консервативних малих містечок, другі – традиційних сальонів галицьких плебаній, а треті, як пише мемуарист: “пролетарські “львівські діти” грішили манерами львівських “антків”” [43, с. 261]. Ці три групи було важко поєднувати, тому в школах вважали виховання справою домашньою, а поведінку оцінювали по тому чи сидить учень тихо і чи слухає вказівок учителя.

Отже інтелігентні підлітки також засвоювали елементи батярського стилю. Олександр Скоцень писав, що “проживаючи в доквітлі цієї, так би мовити, “породи істот”, людина дещо й могла засвоїти собі з їхніх навичок та неодноразово доводилося з ними в своєму житті зустрічатися [31, с. 17–18]. Відомий адвокат Степан Шухевич так писав про початки засвоєння “батярства” юними вихідцями з інтелігентського середовища: “Я з симпатією ставився до моїх шкільних товаришів, цих дітей львівської вулиці, яких називали львівськими батярами. Я з приємністю сприймав і навіть вживав їхній львівський балак, який ряснів багатьма перекрученими словами. Вони були у великій мірі другою вже генерацією українських підльвівських сіл. Я співав їхні популярні пісеньки: “Гуляй, браття, файно”, а їх влучні дотепи та жарти ставали мені майже рідними. Вони говорили “та йой”, і тими словами почали називати усіх львів’ян “тайой” і “тайойки”” [цит. за: 3; 43].

Батярський чинник і український націоналістичний рух: до питання.

Існувало кілька передумов, що пов’язували батярів із націоналістичним підпіллям: це й спільне становище поза законом, несприйняття політичного режиму, поліції та її методів тощо. Крім того, існувала й традиція відносин із організованим молодіжним і спортивним рухом. Батяри мали сутички з пластунами під час заміських прогулянок останніх. Натомість, коли та ж молодь уже не в одностроях молодіжних товариств, підпільно боролася з режимом, вона зчаста знаходила солідарність і навіть сприяння від батярів.

Національно-визвольна романтика приманювала й молодь, котра так чи інакше (більше чи менше) сповідувала “батярський” стиль життя. Серед харизматичних постатей УВО і ОУН, які набули культового статусу, “батярські” типажі впізнаються в Льольові Ясінському, лідерові саботажної “Летючої бригади” та інших його кумпляр, Юліянові Головінському, Омелянові Сенику, або у Влодкові Байталі. Останній, вихований



Слідче фото Миколи Лебеда – націоналіста і “батяра”, 1930-ті роки

у мішаній українсько-польській родині, напівпролетар і батяр у лексиці й звичках, водночас був і українським революціонером [4]. До речі, “байтала” на балаку означало незграбна людина, недотепа [20, с. 40]. Свідомо імідж батяра експлуатував Микола Лебедь.

Позатим, українським націоналістам-революціонерам доводилося стикатися з реальними (“правдивими”) батярами. Про них неодноразово згадує у спогадах з польських арештів Зиновій Книш. Їх ставлення до політв’язнів, зокрема й націоналістів, визначалося солідарним співчуттям, на ґрунті негативного налаштування до державно-поліційної системи. Злодійське братство проявляло респект до політв’язня, особливо коли його взяли за “мокру роботу”, й якщо він постраждав під слідством, а також ділився харчами, махоркою тощо, які можна було придбати в тюрмі через т.зв. кантину, або був добрим оповідачем [13, с. 424–427]. Приклад такого співчуття батярів-кримінальників до співв’язнів, на тлі несприйняття тюремної адміністрації зустрічаємо також у Володимира Мартинця: “Коли додати до цього щоденні проходи по тюремному подвір’ї, що їх розвеселював нам, сидючи у вікні першого поверху, один замарстинівський “батяр”, який вдавав “вар’ята” та одна уявна “вар’ятка”-полька, що мала пасію викрикувати (безкарно!) найгірші ординарності на адресу тюремної адміністрації, а врешті, коли взяти на увагу, що мали ми в камері “на всякий випадок” револьвер, то мушу ствердити, що такої симпатичної тюрми не доводилося мені ні перед тим, ні потім бачити” [20а, с. 239].



Зиновій Книш,
діяч ОУН

Зиновій Книш, очевидячки прагнучи досягти з хойраками/батярами порозуміння, в ув’язненні цілком засвоїв їхній “балак”. Словечками з цього тюремно-злочинського (кіндерського) аргю Книш неабияк колоризує лексикон своїх спогадів: “свої хлопаки” (злочинці), “злочинська зараза” (недосвідчені молоді злочинці), цувак (новачок), кібель (параша), посмітюх (послугач), берло (імпровізована мітла), грипс (записка), рабін (слідчий суддя), “павутина” (сорочка), настиги (підштанки), гатраки (поліційні агенти), магель (допит із биттям), “під Маткою Боскою” (арешти для волоцюг), “бецирк” (арешти повітового суду для дрібних справ), ксива (лист), голота або кінь (шнурок, яким спускали таємну передачу), ставити ліві стовпи (шукати фальшивих свідків) і т.д. [див. напр.: 13, с. 418–430].

Вочевидь, по повероті з ув’язнення, він послуговувався говіркою батярів, зокрема й у підпільному побуті. Неодноразово підпільники видавали себе на вулиці за звиклого люмпена-батяра. До речі, таким самим камуфлюванням під батяра відзначався й Микола Лебедь (та ще мабуть Євген Стахів й інші).

Природно бешкету-теци батярів-махабундів позичали для свого стихійного протесту підлітки і молодь. Це відбувалося на тлі ширення між нею націоналістичних настроїв. У такий спосіб протестували 1928 року студенти Української державної гімназії в Тернополі, коли, за спогадами Е. Дзюбинського, до 10-ліття незалежності Польщі, їм було наказано взяти участь у великому святі з дефілядою:

“Ми ухвалили збойкотувати накинене нам польське свято й напередодні розкинули відповідні летючки. Дирекція гімназії повела слідство що не дало ніякого висліду; а потім повідомила: з огляду на відмову учнів узяти участь у святі, відбудеться чергового дня нормальна наука. Однак це був підступ. Бо коли учні прийшли, професори вивели їх із кляс на подвір’я і змусили йти на параду. По дорозі ми порозумілися і в місті, де мали при звуках оркестри дефілювати чвірками на “струнко” та без шапок, ми позакладали руки в кишені, попідносили

коміри плащів, повиходили з чвірок і з шапками на головах, як “череда”, “перedefілювали”. Вийшов скандал! Повага свята була знівечена. Поляки вилили своє обурення на цих же учнів. За півтори години по церемонії кого тільки з учнів схопили на вулиці – а ми всі носили “мазепинки” – били скільки влізло. Зате ввечері, у відплату, учні поперебивавшись (щоб їх не впізнали), і взявши палиці, “прали” кого зустріли, що говорив по-польському. Чергового дня розпущено VII і VIII класу. Тоді учні всіх інших клас у знак протесту й солідарності також забралися зі школи. Якийсь час не було науки. І наказ про розпущення скасовано, рівночасно ж розпоряджуючи провести слідство. Але воно скінчилося нічим” [20а, с. 291–292].

По мірі радикалізації суспільної ситуації справжні люмпени-батьри також стихійно українізуються, чи радше націоналізуються (залишаючись при тому в побуті спольщеними). Яким був механізм націоналізації/українізації батьрів? Які чинники цьому сприяли? Світло може пролити один з “львівських дітей” дивізійник і письменник Евстахій Загачевський:

“Пригадую собі слова одного мого приятеля із шкільної лавки, звався Юзько Вонтух, справжнє “дзецко Львова”. Коли я його зустрів в уніформі вояка Дивізії “Галичина”, то на мій здивований запит “І ти також?” – дістав недвозначну відповідь: – Що ж ти, “фраєрське вухо”, думав, що я не такий “русин”, як ти і інші. Мушу направити похибку мого батька, що в 1918 році боронив Львова, але з протилежного боку, в поляків...

На такі слова я вже не знаходив відповіді. Справді, недаром польська поліція нас українців била; і тому пізніше, коли мене вже перенесли до Дивізії, я ніколи не робив “дурної” міни, побачивши тут знайому “пику” з львівського бруку. Це ж бо все були сини козацької крові, що вирости на легендах – історії галицьких князів, на прочитаних історичних повістях Чайковського. Врешті, всі ми пам’ятаємо звірства ворожої солдатески та ганебне вішання наших борців. Чи не врізалися нам у пам’яті профанування стрілецьких могил на Янівському цвинтарі у Львові? Чи не один з нас, будучи ще хлопцем, не дивився широко розплющеними очима, – не розуміючи в чому справа, – на ті розбивання польською поліцією поминальних Богослужб на львівських цвинтарях над могилами Біласа й Данилишина, Ольги Басараб, Любовича, Коцка чи врешті на стрілецьких могилах під час Зелених свят? Або – чи не ми, може, будучи ще дітьми, були свідками цих безнастанних погромів польською вулицею наших кооператив, “Маслосоюзу”, “Народної Торгівлі” чи то книгарень? Чи не та ж власне вулиця вчила нас ненавидіти все, що вороже нашому князю городові, чи не вчила любити його самого? Вихована в ворожому оточенні, часами навіть призабувши свою рідну мову, ця львівська українська молодь одного лише не забула, а саме, що вона – українці. Багато з-поміж них вже тепер засвідчило свою українськість, складаючи криваву жертву чи то як вояки Дивізії “Галичина” під Бродами й Фельдбахом чи як вояки УПА десь по лісах Галичини й Волині. <...> А багато вас було <...> Ті з “Сили”, “Зорі” чи то із Святоюрської “Просвіти” й “Орлів”. Де ви тепер? [11, с. 124–125].

З цієї цитати видно, що батьри поволі втягувалися в громадський простір українського організованого життя. Отже, громадський простір, що витворився у Галичині впродовж 1900–1930-х років, репресивна політика влади, події короткотривалого державного будівництва і програш у боротьбі з поляками, були чинниками, котрі сприяли українзації батьрів. Останнім чинником був прихід нового покоління – тих, що були у 1918–1919 замалі, щоб брати участь у боротьбі, але отримали достатньо вражень та емоцій. Це сформувало генерацію, а пролетарське чи напівмаргінальне середовище дали цьому напрям: національне само-освідомлення юного люмпена. Останнє відбувалося стихійно, спонтанно, рефлексивно. На дію – протидія, на образ – реакція.

Таким викликом з боку польської шовіністичної вулиці в Львові жовтня 1938 року був погром українських установ. Як писав за мотивами цих подій Іван Керницький: “В ім’я історичної правди хотів би я ще надіти, що під слоган “польська вулиця” не треба конче підтягати коханих львівських батярів, які в конфлікті двох народів зайняли, як “третя сила”, радше невтральну позицію. Наступ на українські установи повів квіт польського студентства, так звані “корпоранти”, плюс всякого роду ендецько-стшелецькі боївки, розуміється, під тихим патронатом поліції, а подекуди, і при її співпраці” [12, с. 165]. Але на всяку дію має бути протидія. Тому після цих погромів польської шовіністичної вулиці батярня, що чула себе українцями, не лише мусила визначитися, а й діяти:

“Що трапилось?.. Якись таємничі типи з затисненими на чоло кашкетками, з вигляду ніби батяри, висакували зненацька з темних закопелків, тягнули до брам корпорантів – по одному, по двох, там їх добре молотили їхніми таки палюгами, рвали на куски їхні смішні шапочки, ламали символічні “мечики” і щезали, мовби крізь землю провалювались!

Напасники були узброєні в “майзлі”, залізні кліщі, молотки, долота і тому подібне технічне знадіб’я, діяли тихо-блискавично і малими групами – по трое-четверо забіяк. А рука в кожного була тверда, пролетарська!

На студентерію впав, як кажуть, блідий жах! На другий день жаден польський академік не відважився вийти на вулицю в шапочці своєї корпорації, а з капелюшних крамниць міста Львова розкуплено за один день всі цивільні капелюхи...

Серця львов’ян українського роду забились гордістю, заграли сурмами радості. “То наші батяри так б’ють!” – передавано з уст до уст. Вперше в історії древнього города Льва виступили на арену історичних подій українські батяри. Хоч, може, й не були це такі батяри, що крали дядькам баламути на Вуглярській площі чи тягали бабам з воза кошеліки з покладками. Для втаємничених уже тоді не було секретом, що до тих “летючих бригад” належало чимало активних членів Робітничого Товариства “Сила” та й наших бравих футболістів із Спортивного клубу “Дніпро” та й учнів Української Ремісничої Школи... [12, с. 176–177].

Ще один зі шляхів стихійної українізації зденаціоналізованого й криміналізованого батяра осмислив у художньому виразі той таки Керницький, художньо змалювавши образ “руського батяра” Толька Чорнія, з професії “доліняжа”, або, кишенькового злодія, щоправда, “глибоко усвідомленого”:

“Только носив під серцем криваву рану, що ятрилась ненавистю до поляків ще з раннього дитинства, а докладніше, з перших днів листопада 1918-го року, коли то вбито йому батька під час розграблювання магазинів з мукою та цукром на Янівській вулиці. Фактично, хто застрелив батька з мішком муки на плечах, Только не знав і не бачив, бо лежав тоді в колісці й ясно зрошував пеленки, але мама сказала, що поляки, а її слова були для нього святощами. Тож коли доріс і привчився задовільно орудувати майхром, він кожного року в навечер’я 1-го Листопада мусів добре напарити якогось ляшка. Бувало, інколи навіть з тією метою спеціально втікав із криміналу, щоб лише сповнити свій патріотичний обов’язок” [12, с. 183–184].

Локальні різновиди “батярства”.

Маргінально-люмпенський життєвий стиль звісно існував і в інших містах Галичини. Необхідною передумовою для таких стилів було розвинуте міське життя з його інфраструктурою. Аналоги львівських яндрухів/батярів можна прослідкувати принаймні в кількох містах. Таке судження висловив Юрко Тис-Крохмалюк (1904–1994), який був сином гімназійного професора і мешкав у дитинстві в Тернополі, Збаражі, Заліщиках і Станиславові, де й закінчив гімназію

та працював. Потім жив у Львові, а перебуваючи в еміграції в Аргентині Юрко Тис писав, що батяри існували в кількох містах: “Були батяри в Коломиї, Тернополі і Бориславі”, – й тут таки автор зазначає, – “але найкращі типи, найбільш “расові” були таки у Львові. Не тому, що вони до певної міри “столичні” батяри, а тому, що з них проміювала завадіяцька енергія і непересічний гумор. Найбільш трагічні події брали вони все з веселої сторони, домішуючи до того легкий, тихий сентимент, і ці свої душевні настрої залишали нам у своїх співанках і жартівливих історіях” [35, с. 93].

В наведеній цитаті автор підказує причину, чому львівські “батяри” стали найбільш відомими і з часом Львів монополізував собі батярів як суто львівський міт. Причиною є колоритний фольк, зокрема пісні.

Окрім того, попервах Львів був самотнім містом східної Галичини, що мав середовище “професійних” вуличників, позаяк був єдиним великим містом регіону. Однак, наприкінці ХІХ століття відбувається активна урбанізація, зростають інші міста. Сприяли цьому прокладення залізниці, поширення освіти, як і зріст організованої злочинності, зокрема цій мережі торгівлі людьми. В середовищі цих торговців процвітала таємна говірка [20, с. 34].

Отже, розглянемо окремі підтипи, чи різновиди “батарського” стилю галицьких міст. Відомості про них головню містять спогади, фольклор, тобто фактично народна пам’ять. Доказом відмінності цих різновидів від “клясичного” львівського типу батяра, є уживання окремих інакших назв, поряд із “батяр”. Однак, із часом, усе більше галицький обшар опановує назва “батяр” і похідні від неї.

Одним із локальних різновидів міських маргіналів були коломиїські “іванки”, або “йванки”. Як відзначає краєзнавець, журналіст і гуморист із Коломиї Микола Савчук, “йванками коломиїськими” називали селяни на Коломиїщині міських хлопців, проте не т.зв. порядних, вихованих, чи з культурних родин, і не гімназистів, а таких собі батярів, волоцюг, шибеників, збиточників, розбишак.



Тернопільські махабунди. 1930-ті роки

Особливою “шаною” *йванки* тішилися в селян, котрі приїздили торгувати на ринок до Коломиї. Коломиїські іванки любили зачіпати селян, щось у них поцупити, вихопити з рук, чи завдати якоїсь шкоди: “Ото приїде якийсь вуйко з Заболотова чи з Пістиня до Коломиї, а один іванко коломиїський йому пах рукою по солом’янці. Вуйко за ним з батогом, а за йванком лиш закрудилося. А тимчасом інший іванко вже потягнув у вуйка з возу пару яблук чи яець або й солонину” [29]. Відкривач йванків М. Савчук відзначає їхню більшу

цинічність і приземленість, порівняно з львівськими батярами, “бо львівський батяр любив не лише бійку, але й був романтиком, співав батярські пісні”. Звісно, в цій характеристиці бачимо слідування пізньому стереотипу “батяра”. Львівські батяри, за деякими оцінками, не були аж такими романтично-співочими і навіть на “співочому” Личакові не співали пісень про свою дільницю й щиро дивувалися звідки той фольк береться. Мабуть, іванки з Коломиї були колишніми слугами або наймитами багатих коломиїських євреїв. Може й не



Юрій Тис-Крохмалюк

випадково у львівському говорі слово “(за)йванити” означало красти (як і “бухати”) [26, с. 181]. Ув’язнення ж – не тільки цюпа, а й *Іванова хата*.

Можливо, йванки були й жіночого роду, позаяк відома коломийка мала й такий давній варіант: “*Коломия – не помя, Коломия-місто, / В Коломії такі йванки, як пшеничне тісто*”. Стале словосполучення “йванки коломийські” було загальнопоширене аж до 1970-х років [28, с. 170–171].

Іншим проявом/різновидом подібного до “батьрів” явища були “махабунди” Тернополя і недалеких від нього міст. У значенні батяра це слово й досі зрідка вживають у Тернополі, поряд із *вар’ят* і батяр. Це слово, як синонім батяра, у формі “макабунда” зустрічалося і у Львові. Академічний “Лексикон львівський...” подає значення слова махабунда як нероба, драбуга [20, с. 353]. Втім є в цьому словнику й слова “макабунда” і “вагабунда”. Перше з них подане як вуличне, вживане старшими поколіннями й означає бешкетника, зірвіголову, шибеника. Гасло “Вагабунда” подано з тим таки значенням, і проілюстровано прикладами. До слова подано синоніми, крім схожих за звучанням *лахабунда* і макабунда, ще візус, збиточник (збитошник), лямпарт, псотник, урвіш, халамидник, шайгіц [20, с. 346, 100]. Отже, форми вагабунда і макабунда частіше зустрічалися у Львові. Натомість, форма “махабунда” зустрічалася на просторі між Теребовлею, Бережанами і Збаражем. Із більших міст це слово в подібному значенні зустрічається лише в Тернополі. За мовознавцем і перекладачем, укладачем словника мови Тернопільщини Омеляном Омецінським, “махабунда” значить волоцюга, нероба, ледар, й походить з латини [22, с. 194]. За видатним українським діалектологом і дослідником аргю Олексою Горбачем, слово “махабунда” походить з перекрученого німецького “wagabond” (і польського *wagabunda*), отже є тотожним за значенням із “батяром” [8].

Побічним лексичним доказом тотожності тернопільських махабундів із львівськими батярами є, по-перше, вжиток слова махабунда як синонім батяра у самому Львові. Так львівська преса ще у 1882 році так пояснювали термін “*makabunda*”: “Здорове зіллячко, що дозріває на львівським бруці, і вживане яко двонога образа чести” [47, с. 149]. Як синонім батяра вживали “макабунду” й польські довоєнні автори (С. Васілевські) і мемуаристи повоєнного часу [47, с. 247, 218]. По-друге, в тернопільському міському говорі (балаку) зустрічаються слова з аргю злочинців і батярів Львова. Серед таких слів, які О. Омецінський вказував як уживані тільки в Тернополі, були такі арготизми (які іноді вживалися в іншому значенні): бенькарт (докучлива дитина, байстрик), гєца (пор. гец), гранда, грандляр, капусь (агент поліції або донощик), лепєта (голова), мегати (пор.: мегай, батяр!), мікрус, пасія (лють), плюсква (блошиця, привід до сварки), хатрак (агент польської таємної поліції), ферайна (банда), форса (гроші), фраср (зух), цимес (щось дуже добре), шкут (смаркач), шпанувати (гостро дивитися на), штемп (сором) та ін. [22, с. 190–199].



Тернопільські махабунди позують на згадку (фото сальонове). 1930-ті роки

Специфічно тернопільськими були такі слова, що дотепністю не поступаються львівській говірці: біба (п'ятка), відзімісє (витівка), бомок (мешканець тернопільських Гаїв-хуторів), гаведний (незугарний), грайфнути (вхопити), кавун (тернопільський міщанин-рільник), кишкоїда (скнара), кобильохи (кулясті сливки), мецієс (іронічно: щось дуже добре; цимес), мойри (страх, тривога), накаслик (столік), парафія (порядна компанія, тусовка), пасіновати (шаленіти), пасіят (злісник, шаленець, маніяк?), паталах (незграбна вайлувата

людина), пательня, пачка (банда), під хайрем (зовсім певно), пундик (міщанин з Микулинців), пурцель (голуб, напіндючена людина; пор.: пурец), сальцесон (м'ясна страва; міський поліцай), торéпка (жіноча сумочка), фалювати (ходити), фуньо (шахрай), фúшер (недбалий працівник), хабаль (розпусник, звідник), цинтóй (смерть), шкраб (нікудишній хлопчина) та ин. [22, с. 190–199]. Можна припустити, що вищеназвані слова й становили соціолект (арго) тернопільських махабундів: суміш загальноміської говірки і кримінального/кіндерського арго.

На Тернопільщині (Тернопільський повіт в Австрійській імперії та міжвоєнній Польській республіці) рідше зустрічалася й форма *лахабунда* і означало також непривітну людину (Теребовлянщина?). Крім того, в усному мовленні, на просторі між Тернополем і Підволочиськом, зустрічається й форма очевидно прислів'я “гарундер-махабундер” [записано від Окаринського М. С., 1940 р. н.].

Спогади старожилів Тарнополя показують, що махабунди були доволі цинічною криміналізованою субкультурою. Пан Юрій (1927 р.н.) згадує кількох махабундів, як відвертих злодіїв, так і т.зв. порядних. Шефом над злодіями був Копестинський, його брат був професійний шулер (“кратограй”), якому – за переказами – пани програвали цілі фільварки, а третій брат був начальником саночистки і керував відловом собак. Деякі махабунди й працювали в цих службах. Улюбленою забавою шефа махабунд Копестинського і його банди було розважатися на весіллях. Вони приходили без запрошення, пили, їли, бешкетували: “Ті злодії прийшли, позасідали за стіл, п'ють. Тестя, господаря хати, посадили в кут коло комина і помастили сажою – він сидить як дідько. А дружки не хотіли з ними гуляти, а куча була деревляна, – загнали до кучі і кучу везли вверх ногами, перевернули з тим гнойом на них...”. Серед злодіїв-махабунд були Самборський, Зазуля, Дябельський (з вул. Липової), Мартинцьо, Рудивичі. Поліціанти називали їх “восьма компанія”, однак у бешкети махабундів не втручалися [50].

На вулиці Строма (тепер – Стрімка) натомість мешкав “порядний махабунда” Різничок, який бив злодіїв по весіллях. Іншими місцями тарнопільських махабундів були вулиці Татарська, район Старого парку (тоді – Новий город), Кападоція. Окремі махабунди не цуралися сумнівних підробітків, зокрема контрабанди. За доставку мішка большевицької пропагандистської літератури з Підволочиськ можна було заробити 60 злотих. Щоб перезимувати, махабунда міг *кóпнути* поліцай і отримати ув'язнення – притулок і харч – на кілька місяців. Отак заняття махабундів були від гицля і кишеньковця до пачкаря, крадія й сутенера [50]. Окрім того, махабундами називали просто бешкетників, наприклад у школі.

Існують згадки про “батарів”, під цією назвою, й поза Львовом. Серед таких свідчень – Борислав часів Другої світової війни [33], а також – Станиславів (тепер – Івано-Франківськ). Коли у 1970-х роках на шпальтах польської еміграційної преси розгорілася дискусія про походження батярів яко львівського феномена, один із дописувачів-дискутантів Тадеуш Оляха-Новотарські доводив, що перед II Світовою війною в Станиславові загальнопоширеним було слово “батар”, особливо під час сварок, серед різних верств міщан. Автор спогаду пригадував й жіночу відміну “батяра”, що вживалася при таких нагодах: “ти, батярко!” [47, с. 30–31]. Очевидно батяри існували й у Перемишлі довоєнного часу. Під час з'їзду перемишляків 4 липня 1953 року в Нью-Йорку, “атракцією вечора став виступ Євгена Колодія з його спомином “Один день навчання в гімназії””.



Група бориславських інтелігентних батярів на Високому замку у Львові, 1935 р. (фрагмент фото)

Спомин про те, як то “перемиський батяр” встає зрана, збирається до школи й тільки тепер заглядає до поділу годин, щоб побачити, що там сьогодні буде, і звичайно, прийшовши до гімназії, збирає “цваєра за цваєром” (двійку за двійкою)”. <...> “Ти, Геню, з батярами не приставай”, – так радив у мініятурі гімназійний професор. Судячи з того, що виступ супроводжувався оваціями, тип батяра був добре відомий перемишлякам міжвоєнного періоду [27а, с. 408].

Дуже неоднозначними були оцінки батярів у спогадах про Другу світову війну, зокрема часів німецької окупації. Однак, це тема окремої розвідки.

Таким чином, бачимо кілька батярств. В широкому, соборному, фокусі, батярство було: а) соціальне і понаднаціональне, деклясоване, люмпенське; б) національно-свідоме і пролетарське; в) свідомо скомпоноване молодію українською літературно-мистецькою богемою й інтелігентами, що їм співчували, й підхоплене молодими студентами і гімназистами (точніше *академіками і студентами*). В фокусі, розсіяному на локальні соціуми, бачимо багато батярств різних міст – коломийських, тернопільських, дрогобицьких, станіславівських – із їх локальним патріотизмом любови до міста, яке знаєш як свої п’ять пальців.

Не лише маргінальні *яндрус* і *антек* були прямими предками і ранніми формами “батяра”. Але й *варіят*, *махабунда*, *йванко* були його рідними братами, кузенами і шваграми – локальними різновидами стилю. Сам же батяр, цей *батяр еден*, *батярьсько*, *батярус*, *батярина*, *батярка*, *батярчук* і вся *батярня*, набували й романтизованого присмаку *батяруньо злотий*, *свій батяр*, *батярик* etc. Очевидно, міжвоєнний час із його “палаючою” і втраченою/загубленою генерацією, і з роз-згубленим соціумом, чи то заздрих безтурботному “батяру”, чи радше сам вигадував цей типаж. А по тому вже з’явився сам “батяр”, як атрибут масової культури. При чому одразу в і польському, і, як відповідь на нього, – в українському варіантах. “Новий” уінтелігентнений батяр далеко відбіг від свого маргінального типу. Та в природному середовищі близького до міського люмпена українського пролетаря, що отримував елементи базової основної і фахової освіти та національного виховання в тодішніх організаційно-громадських формах, виникає ще один національно-свідомий батяр, близький до збройного підпілля та стихійних форм націоналістичного хуліганства. Шовіністичний, зрощений на польському державному міті, натиск був викликом, який таки викликав протиборотство: опір і нонконформізм. Контркультура 30-х в образі літературної богеми також симпатизує цьому типові, і позичає для своєї творчості.

Крім того, існували й правдиві батяри–яндруси–махабунди–гойраки–... Їх антивладна, антисистемна наставленість, вперте автсайдерство, приваблювали інших незгодних із панівною культурою: правом, політикою, релігією, державною ідеологією, освітою.

Отже, міт батяра повинен бути деконструйований на дрібні складові, щоб краще зрозуміти суспільство з його уявленнями, ментальністю, соціокультурними процесами. Натомість, дослідження реальних люмпенів, – батярів, гойраків, махабундів тощо, – у їх динаміці, різновидах, взаємозв’язках усе ще попереду.

Список використаних джерел

1. Аникин А. Е. Русский этимологический словарь. Вып. 1 (а – аяюшка) / Александр Аникин. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2007. – 368 с. 2. Батяр Андрій Панчишин: “Своею творчістю я будую Львів догори ногами” (Розмовляв Богдан Білан) // Аналітика подій України політична, економічна, соціальна – zik.ua. – 14 травня, 2013, 14:51. – Режим доступу: <http://zik.ua/ua/analytics/2013/05/14/408369>. 3. Винничук Ю. Субкультура львівських батярів (Записала Лілія Кузік) / Юрій Винничук. – Режим доступу:

http://zaxid.net/news/showNews.do?subkultura_lvivskih_batyariv&objectId=1117312. 4. *Гайвас Я.* Юнацтво ОУН на Філії Академічної гімназії / Ярослав Гайвас // Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові. – Філядельфія – Мюнхен, 1978. – С. 309–322. 5. *Голик Р.* Гойрак, яких мало / Hojrak, jakich malo: стереотип львівського батяра в українській і польській культурній традиції / Роман Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Випуск 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – Львів, 2008. – С. 62–80. 6. *Голик Р.* Між різними етнічними світами?: Міський фольклор Львова, арго та міф батяра у 20–30-х рр. XX ст. // Народознавчі зошити. – 2015. – № 4 (124). – С. 767–776. 7. *Горбай В.* 1 листопада 1918 / Василь Горбай // Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України. – Київ, 1993. – С. 232–240. 8. *Горбач О.* Арго в Україні / Олекса Горбач. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2006. 9. Гуцули у Визвольній боротьбі: Спогади січового стрільця Михайла Горбового / Упор., вступ, слово, примітки, додатки, біограф. дов. Р. Ковалю, Ю. Юзича, П. Арсенича. Серія “Українська воєнна мемуаристика”. Т. 4. – Вінниця: ДП “Держ. картограф. ф-ка”; Київ: Іст. клуб “Холодний Яр”, 2009. – 472 с.: іл. 10. *Загачевський Є.* Львівська братія / Євстахій Загачевський. – Торонто, 1962. – С. 64; 11. *Загачевський Є.* Спогади фронтовика: Одисея сірого “коляборанта”. – Мюнхен: Вид. Братства кол. Вояків І-ої Української Дивізії УНА, 1952. – 238 с. 12. *Керницький І.* Герой передмістя / Іван Керницький. – Нью Йорк: Видавниче Товариство “Книгоспілка”, 1958. – 199 с. 13. *Книш З.* Далекий приціл: Українська Військова Організація у 1927–1929 роках / Зіновій Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1967. – 471 с. 14. *Ковба Ж.* // Ізабелла Хруслінська, Петро Тима. Діалоги порозуміння: Українсько-єврейські взаємини. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 23–57. 15. *Козицький А.* Батяри // Енциклопедія Львова / За ред. А. Козицького та І. Підкови. – Т. 1. А–Г. – Л.: Літопис, 2007. – С. 190–192. 16. *Козицький А., Білостоцький С.* Кримінальний світ старого Львова / Андрій Козицький, Степан Білостоцький. – Львів: Афіша, 2001. – С. 99–101. 17. *Космолінська Н., Охріменко Ю.* Homo leopolensi esse / Наталка Космолінська, Юрко Охріменко // Ї: Незалежний культурологічний часопис. – 2004. – Ч. 36. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n36-1texts/kosmolinska.htm>. 18. *Курка А.* Історія і таємниці львівської поліції / Антоній Курка // З бабусиних газет. Курка А. Історія і таємниці львівської поліції / Упор. Ю. Охріменко. – Львів, 2003. – С. 3–52. 19. *Лаврівська І.* Дуфта / Ірена Лаврівська // Терем. – 1971. – Зб. 4. Літературна творчість на чужині: Богдан Нижанківський – “Бабай”. – С. 43–44. 20. *Лексикон львівський: поважно і на жарт* / Наталя Хобзей, Ксеня Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Меуш-Дидик. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. 20а. *Мартинець В.* Українське підпілля від УВО до ОУН: спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму / Володимир Мартинець. – Вінніпег, 1949. 21. *Мушкетик Л.* Фольклор українсько-угорського порубіжжя / Леся Мушкетик. – К.: Укр. письменник, 2013. – 496 с. 22. *Омецінський О.* Мова Тернопільщини / Омелян Омецінський // Шляхами Золотого Поділля. – Т. 2. – С. 176–201. 23. *Острроверха М.* Мой, бра', не прослезь си! // Свобода. – 6 січ. 1953. 24. *Підкуймуха Л. М.* Батярський жаргон міжвоєнного Львова в соціокультурному аспекті / Л. М. Підкуймуха // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки. – 2013. – Кн. 1. 25. Пісні Тернопільщини: календарно-обрядова та родинно-побутова лірика: пісенник. – К.: Музична Україна, 1989. – Вип. 1. – 1989. – 484 с. 26. *Рудницький Я.* Львівський говір / Ярослав Рудницький // Наш Львів. Ювілейний збірник 1252–1952. – Нью Йорк: Червона калина, 1953. – С. 179–183. 27. *Падох Я.* Стрийський Пласт / Ярослав Падох // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Сідней, 1990. – Т. 1. – С. 408–460. 28. *Перемисьль – західний бастион України* / ред. Б. Загайкевич. – Нью-Йорк: Америка, 1961. – 414 с. 28. *Савчук М.* Уявні персонажі конкретного міста / Микола Савчук // Ї: незалежний культурологічний часопис. – 2010. – Ч. 62: Коломия Kolomea Kolomyja ґґґґґґґґ. – С. 166–172. 29. *Савчук М.* Як у нас прозиваються... // Коломия ВЕБ Портал. – Режим доступу: <http://kolomyia.org/cultrpub/savchuk1.htm>. 30. *Скоцень О.* Львівський “батяр” у квіському “Динамо”: Спомини / Олександр Скоцень. – К., 1992. – 223 с. 31. *Скоцень О.* З футболем у світ: спомини. – Торонто: Basilian Press, 1985. – 638 с. 32. *Співанки-хроніки* / Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського; ред. О. І. Дей. – К.: Наук. думка, 1972. – 557 с. 33. *Стебельський І.* Шляхами молодості й боротьби: Спогади, статті, листування / Іван Стебельський. – К.: Смолоскипи, 1999. – 368 с. 34. *Стрілецькі пісні* / Упорядник Оксана Кузьменко. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. – 640 с. 35. *Тис Ю.* Симфонія землі / Юрій Тис [Крохмалюк]. – Буенос Айрес: Видавництво Миколи Денисюка, 1951. – С. 93–106. 36. *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Том 17: Повісті та оповідання (1887–1888). – К.: Наукова думка, 1979. 37. *Харчишин О.* Батяри українського Львова / Ольга Харчишин // Поступ. – 2011. – № 32 (690), 24–25 лютого. – Режим доступу: http://postup.brama.com/010224/32_8_1.html. 38. *Хічок А.* Атлантида: Розповідь про Велике

Князівство Балаку; Місяцева земля: Друга розповідь про Велике Князівство Балаку: пер. із пол. / Анджей Хщок. – К.: Критика, 2011. 39. *Чорновол І.* Славні львівські батяри / Ігор Чорновол // Поступ. – 2001. – 11–17 січня. – №6(664). 40. *Чорновол І.* Jakubowska U. Mit lwowskiego batiara. – Warszawa: Instytut Badan Literackich, 1998 // Український гуманітарний огляд. – 2003. – Т. 7. 41. *Чуєш, брате мій...* Стрілецькі пісні Левка Лепкого / упор. і ред. В. Подуфалій. – Тернопіль, 1990. – 21 с. 42. *Шольгіня В.* Батяр, батярство / Вітольд Шольгіня // Ї: Незалежний культурологічний часопис. – 2008. – ч. 52. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n52texts/szolginia5.htm>. 43. *Шах С.* Львів – місто моєї молодости. – Ч. 3. – Мюнхен: Вид-во “Християнський Голос”, 1956. – 362 с. 44. *Шухевич С.* Мое життя. Спогади / Степан Шухевич. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1991; 45. *Betyar* // Encyclopedia Britannica | Britannica.com. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/topic/betyar>. 46. *Boy.* Słowska. Zbiór wierszy i piosenek / Tadeusz Boy-Żeleński. – Lwów: Księgarnia Polska B. Połonieckiego, 1913. 47. *Jakubowska U.* Mit lwowskiego batiara / Urszula Jakubowska. – Warszawa: Instytut Badan Literackich, 1998. – 351 s. 48. *Schnür-Peplowski S.* Obrazy z przeszłości Galicyi i Krakowa (1772 –1858). Cz. 1. Lwów i Lwowianie / Stanisław Schnür-Peplowski. – Lwów, 1896. – 175 s. 49. *Szolginia W.* Batiar i jego bałak / Witold Szolginia // Lwów i jego mieszkańcy. Wydanie specjalne tygodnika Przekrój. – 1991. 50. *Спогади* пана Юрія про довоєнний Тернопіль <https://www.youtube.com/watch?v=9ITjQnQ0nuY>; <https://www.youtube.com/watch?v=pHnzedQPf84>. 51. *Zapolska G.* Śmierć Felicjana Dulskiego / Gabriela Zapolska. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1911. https://pl.wikisource.org/wiki/%C5%9Amier%C4%87_Felicjana_Dulskiego.

Владимир Окаринский

ЯНДРУС, АНТЕК, МАХАБУНДА И ДРУГИЕ.

УКРАИНСКИЕ И ЛОКАЛЬНЫЕ РЕЦЕПЦИИ СУБКУЛЬТУРЫ “БАТЯРОВ” НА ФОНЕ КОНСТРУИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО МИФА БАТЯРОВ И СТАРОЙ МАРГИНАЛЬНОСТИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX В. – 1939 ГГ.)

Статья рассматривает феномен батярства в урбанистическом пространстве австрийской и польской Восточной Галиции во второй половине XIX – первой половине XX вв. Выявлены локальные варианты батярской субкультуры, которые формировались в разных городах, затронут вопрос национализации батярства в польской и украинской рецепциях.

Ключевые слова: батяры, яндрусы / андрусы, махабунды, варьяты, йванки, арго, субкультура, маргинальность, люмпен, контркультура, Галиция.

Volodymyr Okarynskyi

YANDRUS, ANTEK, MAKHABUNDA AND OTHERS. UKRAINIAN AND LOCAL RECEPTIONS OF BATYAR SUBCULTURE ON THE BACKGROUND OF MODERN MYTH AND OLD MARGINALITY (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – 1939)

The article examines the phenomenon of batyar subculture in urban space of Austrian and Polish Eastern Galicia in the second half of XIX – early XX centuries. It is analyzed local variants of batyar subculture, that was created in different cities. It is touched by the issue of nationalization of batyars in Polish and Ukrainian reception.

Key words: batyary, yandrusy / andrusy, makhabundy, varyaty, yvanky, Argot, subculture, marginality, lumpen, counterculture, Galicia.